

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI  
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

---

*Əlyazması hüququnda*

**SEVİNC BARİS QIZI QƏMBƏROVA**

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB ŞİVƏLƏRİ VƏ TÜRK  
DİLİNİN QARS ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİKASININ  
MÜQAYİSƏLİ-LİNQVİSTİK TƏHLİLİ**

**5706.01 – Azərbaycan dili**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi  
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

**A V T O R E F E R A T I**

**BAKİ – 2 0 1 7**

Dissertasiya Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

**Elmi rəhbər:** **Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov**  
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

**Rəsmi opponentlər:** **Qara İbrahim oğlu Məşədiyev**  
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

**Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdiyev**  
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

**Aparıcı təşkilat:** Bakı Slavyan Universiteti  
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “\_20\_” 06\_ 2017-ci ildə saat \_\_\_\_\_-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti, 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “\_\_\_\_\_” \_\_\_\_\_ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,**  
**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent :**

**S.Y.Məmmədova**

## **İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ**

**Mövzunun aktuallığı.** Azərbaycan və türk dilləri yüzilliklər boyu bir-biri ilə əlaqədə formalaşan oğuz dilləridir. Hər iki ədəbi dilin inkişafı ilə normaları sabitləşmiş, qədim tayfa dillərinin elementləri passiv mövqeyə keçmiş, dialekt səviyyəsində möhkəmlənmişdir. Ədəbi dillə dialektlərin əlaqəsinin güclənməsi və ədəbi dilin nüfuzunun artması nəticəsində dialekt faktlarının arealı məhdudlaşmışdır.

Azərbaycan dilinin zəngin dialekt sistemi vardır. İndiyə qədər dilimizin şivələri yetərincə tədqiq olunmuş, coğrafi mövqeyinə və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə əsasən qruplaşdırılmışdır. Dialekt qrupları qədim xüsusiyyətlərinə və dialekt faktlarının innovasiya mərkəzlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Dialektlərin (və ya ləhcələrin) sərhədlərində keçid şivələr yerləşir ki, iki dialektin xüsusiyyətlərini daşıyır. Dialekt faktlarının arealı genişdir, respublikamızın sərhədlərindən kənar da ünsiyyət prosesində aktivliyini saxlayır. Cənub ləhcəsi Güney Azərbaycanda, qərb ləhcəsi isə Türkiyə, Gürcüstan və İraqda da öz mövqeyini itirməmişdir. Bu, xalqımızın tarixi ilə bağlı məsələdir. Tarixən xalqımızın və dilimizin formalaşmasında mühüm rol oynamış türk tayfalarının miqrasiyaları nəticəsində yaranmışdır. Yüzilliklər keçsə də, dialekt faktları tarixə şahidlik edir. Tarixin qaranlıq səhifələrinin öyrənilməsində dialektlərin tədqiqinin əhəmiyyəti böyükdür.

Dialekt leksikası xalqımızın keçmişini-adət-ənənəsini, məişətini, həyat tərzi, təsərrüfatını və etnoqrafiyasını özündə yaşadır. Qərb şivələri indiyə kimi ayrı-ayrılıqda müxtəlif alimlər (T.Hacıyev, Ə.Cəfərli, H.Cəfərov, Z.Vəliyev, İ.Məmmədov, B.Sadiqov, Q.Bağirov, M.Cəfərzadə, Ş.Kərimov, İ.Quliyev, S.Behbudov və b.) tərəfindən araşdırılmışdır. Müxtəlif bölgələrin leksikasına dair M.Çobanov, T.Qarayev, Ə.Hüseynov, İ.Bayramov, sahə terminologiyası üzrə İ.Həsənov, Z.Xasıyev, tarixi istiqamətdə isə Ə.Tanrıverdiyev tədqiqatlar aparmışlar. Lakin bu şivələr ümumiləşdirilmiş şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Qərb şivələrinə aid ümumi monoqrafiyanın (Bakı,1967) materialları Qazax, Tovuz və Borçalı bölgələrini əhatə edir. Bütün dialekt qruplarının, eləcə də qərb şivələrinin ümumiləşdirilmiş şəkildə tədqiqinə zərurət yaranmışdır. Bu dissertasiyada qərb şivələrinin leksikası bütövlükdə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan və türk dillərinin dialektləri eyni tarixi inkişaf yolu keçmişdir. İlk dövrlərdə dialektizmlər ümumi xarakter daşmış, siyasi-iqtisadi və etnolinqvistik amillərin güclənməsi köynə dialektlərin meydana çıxmasını şərtləndirmişdir. Tədricən köynə dialektlərin əsasında ədəbi dillər təşəkkül tapmış, bundan sonra iki ünsiyyət vasitəsi arasında fərqlər

yaransa da, dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas mənbə olmuşdur. Hər iki dilin dialektlərində qədim türk leksikası müxtəlif şəkildə mühafizə olunmuşdur; həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində qorunub saxlanmış, bəzi sözlər isə Azərbaycan dilində dialekt, türk dilində isə ədəbi dil həddində və əksinə işlənmə hüququna malikdir. Azərbaycan və türk dillərinin dialekt leksikasında qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər, heyvan, bitki, yemək adları, rəng və hərəkət bildirən bəzi sözlər forma dəyişmələri istisna olmaqla, ümumilik təşkil edir. Bununla yanaşı, hər bir dialektin fərdi leksikası inkişaf prosesində ədəbi dilin və qonşu dillərin təsiri, eləcə də dialekt daxili dil prosesləri nəticəsində meydana çıxmışdır. Buna görə də hər iki dilin dialektlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac yaranmışdır. İndiyə qədər Azərbaycan və türk dillərinin dialektləri sistemli şəkildə deyil, ayrı-ayrı xüsusiyyətlərə görə müqayisəyə cəlb edilmişdir. Bu dillərin və dialektlərinin tarixi inkişafının, qohumluq səviyyəsinin, ədəbi dillərin dialektlərə təsirinin, dialekt daxili dil proseslərinin, bir sözlə, dialektlərin müasir səviyyəsinin öyrənilməsi baxımından bu dissertasiya xüsusi aktuallıq kəsb edir.

**Tədqiqatın obyektı.** Dissertasiyanın əsas obyektini qərb və Qars şivələrinin leksikası təşkil edir.

**Tədqiqatın predmeti.** Dissertasiyanın predmeti qərb və Qars şivələrinin lüğət tərkibində olan ortaq və fərdi sözlərin leksik-semantik izahıdır.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Azərbaycan və türk ədəbi dillərində olduğu kimi, onların dialektləri arasında da ortaq və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Tədqiqatın əsas məqsədi qərb və Qars şivələrinin ortaq və fərdi leksikasını araşdırmaqdır. Buna nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- qərb və Qars şivələrinin tarixinin nəzərdən keçirilməsi;
- qərb şivələrinin dialekt sistemində mövqeyi və arealının müəyyənləşdirilməsi;
- qərb şivələrinin ədəbi dilin formalaşmasında rolunun müəyyən olunması;
- Qars şivələrinin mənsub olduğu dilin dialekt sistemində mövqeyi və arealına aydınlıq gətirilməsi;
- hər iki şivənin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- hər iki şivə arasında ortaq leksikanın müəyyənləşdirilməsi və leksik-semantik baxımdan təhlili;
- hər iki şivənin fərdi leksikasının ədəbi dilə münasibətdə aşkara çıxarılması və səbəblərinin izah edilməsi.

**Tədqiqatın metodu.** Tədqiqat işində dilçiliyin təsviri və

müqayisəli-tarixi metodlarından istifadə olunmuşdur. Dialekt faktlarının tarixi inkişafı şivələrdən abidələrə istiqamətində araşdırılmışdır. Tədqiqat prosesində dialektologiyanın elmi-nəzəri müddəalarına, türkologiyanın, eləcə də Azərbaycan və türk dilçiliyinin leksikaya dair mülahizələrinə əsaslanılmışdır.

**Tədqiqatın mənbələri.** Dissertasiyada müəllifin həm qərb, həm də Qars bölgələrindən topladığı materiallardan istifadə olunmuşdur. Araşdırılan problemlə bağlı hər iki dilin digər dialektlərinin materiallarına da müraciət edilmişdir. Qars Türkiyə Respublikasının etnik cəhətdən qarışıq bölgələrindən olub, burada yerli əhalidən başqa azərbaycanlılar, türkmənlər, tərəkəmələr (qarapapaqlar) yaşayırlar. Tədqiqata, əsasən, yerli qarşılıqların şivələrinin materialları cəlb edilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan və türk dilçiliyində dialektologiyaya dair yazılmış dissertasiyaların, çap olunmuş monoqrafiyaların, dialektoloji lüğətlərin materiallarından da mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə konkret dialekt qrupu – qərb şivələri qohum dilin Qars şivələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Mövzu ilə bağlı qərb və Qars şivələrinin leksikası ilk dəfə ümumiləşdirilmiş şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş, hər iki şivə arasında ortaq leksika müəyyənləşdirilmiş, qədim türk leksik qatı aşkara çıxarılmış, fərdi xüsusiyyətlərin makro və mikro arealları dəqiqləşdirilmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti.** Dissertasiyanın nəzəri müddəalarına müasir türk dillərinin və dialektlərinin lüğət tərkibində qədim türk leksik qatının, sahə terminologiyasının, söz yaradıcılığının, dialektizmlərin arealının, işlənmə kəmiyyətinin, dialekt faktlarının xalqın tarixi ilə bağlılığının öyrənilməsində əsaslanıla bilər. Türk dillərinin və dialektlərinin, ədəbi dillə dialektlərin ortaq və fərdi leksikasının müəyyənləşdirilməsində tədqiqat xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu tədqiqatdan türk dillərinin ümumi dialektologiyasının yaradılmasında, dialektoloji və terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında mənbə kimi istifadə etmək mümkündür. Azərbaycan və türk dillərinin dialektologiyasının tədrisində, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında bu işin materiallarından istifadə oluna bilər.

#### **Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.**

1. Azərbaycan və türk dilləri mükəmməl fonetik-qrammatik quruluşa və zəngin leksikaya malik oğuz dilləridir. Bu dillər arasında ümumiliklə yanaşı, fərqli cəhətlər də mövcuddur.

2. Qərb və Qars şivələri mənsub olduqları dilin dialekt sisteminə xüsusi mövqeyə malikdir və digər şivələrdən spesifik əlamətləri ilə seçilir.

3. Hər iki dialekt arasında ortaq sözlər qohumluq münasibətləri və

sıx əlaqələr nəticəsində yaranmışdır.

4. Hər iki dialektdə fərdi sözlər qədim türk sözlərinin areal xarakter daşması və söz yaradıcılığı əsasında formalaşmışdır.

**Tədqiqatın aprobasiyası.** Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin elmi-nəzəri konfranslardakı məruzələrində, respublikamızda və xaricdə müxtəlif toplularda çap olunmuş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

**Dissertasiyanın quruluşu.** Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın və ixtisarlara siyahısından ibarətdir.

## TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

İşin ümumi səciyyəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, metodu, obyektə və predmetə göstərilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə *“Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin formalaşması tarixi”* adlanır. Bu fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir. *“Azərbaycan dilinin təşəkkülü və dialekt əlamətlərinin yaranmasına dair”* adlı birinci yarımfəsildə Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkül tarixindən, bu ərazidə məskunlaşan türk tayfalarından, onların dil elementləri və dialektlərinin yaranmasından bəhs edilir. Azərbaycan dili qədim türk dillərindən olub, tayfa dilindən ədəbi dil səviyyəsinə kimi uzun inkişaf yolu keçmişdir. Tarixin ayrı-ayrı dövrlərində ərazi-inzibati sərhədlərin dəyişdirilməsi dilin arealını məhdudlaşdırmamışdır. İndi İran, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan və İraqın bəzi bölgələri də Azərbaycan dilinin təsir dairəsindədir.

Ən qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində müxtəlif tayfalar məskunlaşmış, tarixin müxtəlif dövrlərində regionda siyasi mövqelər dəyişsə də, yerli türk etnoslarının nüfuzu zəifləməmişdir. Mənbələrdə qədim və orta yüzilliklərdə iki böyük etnik axının baş verməsi göstərilir. Birinci axın kimmer, skif, sak tayfalarının, ikinci axın isə hunların Azərbaycanda məskunlaşmasına şərait yaratdı. Türk tayfalarının Azərbaycan, eləcə də bütün Ön Qafqaza və Ön Asiyaya üçüncü axını orta yüzilliklərin başlanğığında (XI-XII) gəlmiş səlcuq oğuzlarının adı ilə bağlıdır. Yerdəyişmə nəticəsində Azərbaycana gələn etnoslar yerli türk (azərbaycanlı və alban) əhalisi ilə dil, din və müəyyən dərəcədə etnik

cəhətdən qohum idilər.<sup>1</sup> Burada hun dedikdə, ümumi şəkildə türk etnosları nəzərdə tutulur. Tarixdən bəllidir ki, hun tayfa ittifaqı olmuş, bu ittifaqda türk mənşəlilər üstünlük təşkil etmişdir. “Azərbaycana gələn hunların tərkibinə kəngər, peçeneq, bulqar, qıpçaq, sabir, uti, qur, onoqur, xəzər, türk, uz, heptal, barsil tayfaları daxil idi”<sup>2</sup>.

Türk etnoslarının Azərbaycana miqrasiyasından bəhs edərkən bəzi alimlər yerli əhalinin “türkləşməsi” məsələsini qaldırırlar. Z.Bünyadovun fikrincə, türkləşmənin XI- XII yüzilliklərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda yerli böyük və çox yığcam türk tayfalarının varlığına göz yumulur. Türkləşmə prosesi yalnız türk aborigenlərin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində və axırıncıların assimilyasiyasından sonra başladı və getdikcə sürətlənib XI-XII yüzilliklərdə başa çatdı. Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan millətini əmələ gətirən türkdilli Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi<sup>3</sup>.

Azərbaycan xalqı və dili, qeyd olunduğu kimi, mürəkkəb şəraitdə təşəkkül tapmışdır. Türkləşmə məsələsində E.Əzizovun da fikri fərqlidir. O, yerli əhalinin dilinin gəlmələrin dilinə uyğunlaşmasını təkzib edir, bu dilin Azərbaycan ərazisində uzun sürən tarixi proses nəticəsində formalaşmasını göstərir: “... türkləşməni Azərbaycan dilinin gəlmə bir dil kimi formalaşması mənasında yox, Azərbaycan dilinin Azərbaycan ərazisində yaşamış müxtəlif xalqlar arasında ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, Azərbaycan dilinin təsir dairəsinin genişlənməsi faktı kimi başa düşmək lazımdır”<sup>4</sup>. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində tarixən müxtəlif tayfalar yaşamış, tədricən onlar arasında vahid ünsiyyət vasitəsinə ehtiyac yaranmış və bu funksiyanı yerli əhalinin dili-Azərbaycan dili yerinə yetirmişdir.

Azərbaycan dilinin tarixinə dair araşdırmalar genişləndikcə yeni faktlar meydana çıxır və dilimizin tarixinin daha qədimliyi aydın olur. T.Hacıyev son tədqiqatlarında yazıyaqədərki şifahi dil təzahürlərinə əsaslanaraq, dilimizin tarixinin daha qədim olmasını sübut etmişdir. Alimin qənaətinə görə, Azərbaycan ədəbi dilinin yazıyaqədərki dövrü bütövlükdə

---

<sup>1</sup> Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Bakı: Azərənşr, 1994, s. 211-212

<sup>2</sup> Yenə orada. s. 213

<sup>3</sup> Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Elm, 2005, s. 157

<sup>4</sup> Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 15

təşəkkül tapmış Azərbaycan xalq dili tarixinin təxminən e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinə qədərini əhatə edir<sup>1</sup>.

**“Qərb şivələrinin dialekt sistemində yeri”** adlanan ikinci yarımfəsildə dialektlərin təsnifindən, qərb şivələrinin mövqeyindən bəhs edilir, arealı və sərhədləri göstərilir. Dialektlər tarixi-coğrafi mövqeyinə və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılır.

Tarix boyu cəmiyyətlərin və dövlətlərin dəyişməsinə qarşı dialektlər həmişə davamlı olmuşdur. Əhalinin siyasi-iqtisadi hadisələrlə bağlı kütləvi miqrasiyaları dialektlərin coğrafi mövqeyinə və izoqlosların arealına öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan dilinin şimal şivələrində hazırda şərq, qərb və cənub dialektlərinin izoqloslarının yayılması miqrasiyaların nəticəsidir. Bu səbəbdən dialektlərin təsnifində coğrafi prinsiplə yanaşı, izoqlosların arealının və xarakterinin nəzərə alınması zəruridir. Türkologiyada uzun müddət coğrafi prinsipə üstünlük verilmiş, türk dillərinin əksəriyyətində dialektlər bu prinsip əsasında təsnif olunmuşdur (türk, qaqauz, qazax, qırğız, qaraqalpaq, Altay, tatar, uйğur və s.). Azərbaycan dilçiliyində də dialektoloji tədqiqatların ilkin dövrlərində coğrafi prinsip əsas götürülmüşdür.

Azərbaycan dili şivələrinin təsnifi ilə ardıcıl şəkildə M.Şirəliyev məşğul olmuşdur. O, şivələri coğrafi baxımdan qruplaşdırmış və ilk təsnifatında onları beş qrupa ayırmışdır. Alim qərb ləhcəsini “qərb qrupu dialektləri” adı altında fərqləndirərək, buraya Qazax, Borçalı, ayırım şivələrini, “orta qrup dialektləri”nə isə Kirovabad (indiki Gəncə) və Qarabağ şivələrini daxil etmişdir. Qərb dialektlərinin iki qrupa bölünməsi coğrafi baxımdan məqbul sayıla bilər, lakin qərb və orta qrup dialektləri bir-birindən fərqli izoqloslara malik deyildir. Sonrakı tədqiqatlarında M.Şirəliyev Azərbaycan dilində dörd dialekt qrupu fərqləndirir. Müəllif bu təsnifatında “orta qrupu” ləğv edərək Gəncə və Qarabağ şivələrini qərb qrupuna daxil etmişdir<sup>2</sup>. Bu təsnifatda coğrafi cəhət əsas götürüldüyündən qərb şivələri tam əhatə olunmamışdır.

Keçən yüzilliyin sonlarına qədər dialektlərin mövqeyi, əsasən, coğrafi cəhətdən müəyyənləşdirilir, dil xüsusiyyətləri nəzərə alınmırdı. Digər tərəfdən də Azərbaycanın etnocoğrafiyasındakı bütün şivələr bölgüdən kənarda qalırdı. Buna görə də dialektlərin yeni bölgüsünün aparılmasına zərurət yaranmışdı. E.Əzizovun təsnifatının özündən əvvəlkilərdən fərqi coğrafi prinsiplə yanaşı, dialektlərin qarşıya qoyulan fərqlərinin nəzərə alınmasıdır. O, dilin dialekt bölünməsinin vahidləri kimi

<sup>1</sup> Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (II hissə). Bakı: Elm, 2012, s.75

<sup>2</sup> Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: “Şərq-Qərb” 2008, s.18



şivələr qrupu və ləhcəni götürmüş, dilimizdə üç ləhcə fərqlinin olmasını müəyyənləşdirmişdir. Onun fikrincə, qərb şivələri orta ləhcəni əmələ gətirir.

Bu ləhcə Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin qərb və cənub-qərb hissəsinin (Qazax, Gəncə, Qarabağ, Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Laçın) və Gürcüstanın bəzi rayonlarının (Borçalı, Marneuli, Bolnisi, Dmanisi) şivələrini əhatə edir. Qərb ləhcəsi üç şivə qrupuna bölünür: 1) Qarabağ, 2) Qazax- Borçalı, 3) ayırım şivəsi (Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər rayonlarında yayılmışdır)<sup>1</sup>.

Qərb ləhcəsinin sərhədləri respublikamızın ərazisi ilə məhdudlaşmışdır. Qərbi Azərbaycan və Gürcüstan Respublikası ərazisindəki bölgələrdə işlədilən Azərbaycan dili şivələri qərb ləhcəsinin əhatə dairəsindədir. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Göyçə, Şəmşəddin, Pəmbək (Böyük Qarakilsə, Hamamlı), Loru (Dağ Borçalı) bölgələrində yaşamış azərbaycanlıların şivələri qərb ləhcəsinin Qazax- Borçalı şivələrinə uyğundur<sup>2</sup>

Üçüncü yarımfəsildə *“Qərb şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri”* araşdırılır. Burada qərb ləhcəsinin üç şivələr qrupunun-Qarabağ, Qazax-Borçalı və ayırım şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasından, ədəbi dilimizin normalarının formalaşmasında rolundan bəhs edilir.

*Qarabağ dialekti* orta yüzilliklərdə Qarabağ xanlığının ərazisində məskunlaşan dondarlı, qaramahmudlu, qacar, baharlı, hacılı, iyirmidördlü, otuzikili, şəmşəddinli, əfşar, qapanlı və s. tayfaların dili əsasında formalaşmışdır. Bölgənin siyasi-ictimai nüfuzunun artması ilə Qarabağ dialekti koynə səviyyəsinə yüksəlmişdir. XVII-XVIII yüzilliklər ədəbi dilin əsas siması olan M.P.Vaqifin dilində bu, özünü aydın büruzə verir. Bununla bağlı T.Hacıyev yazır:” Molla Pənah nəslən Qazax mahalındandır. Ancaq onun dilində bilavasitə Qazax dialekti faktı cüzidir....Ancaq Qarabağ dialekti nisbətən geniş təmsil olunur. Bunların bəzilərinə başqa dialektlərdə də təsadüf olursa da Qarabağ üçün daha tipik sayılır<sup>3</sup> Alimin fikrincə, dövrün ədəbi dilində işlək olan deyin “deyə”, genə “yenə”, çəhrayı “çəhrayı”, ləbiyin “ləbinin”, dadızdırmaq “daddırmaq”, görkəzmək “göstərmək”, sürşər “sürüşər”, təzmək “qaçmaq, gəzmək “axtarmaq” və s. dialektizmlər Qarabağ dialektinə mənsubdur.

<sup>1</sup>Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.277

<sup>2</sup> Yenə orada. s.277

<sup>3</sup> Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (II hissə). Bakı: Elm, 2012, s.453

Son dövrlərdə Qarabağın ərazi-inzibati bölgüsü dəyişdirilsə də, dialektə ciddi təsir göstərməmişdir. Hazırda bu dialekt respublikamızın 15 rayonunu əhatə edir və bir-birindən cüzi fərqlənir. Qarabağ şivələrinin əksəriyyəti ayrı-ayrı alimlər tərəfindən (T.Hacıyev, S.Behbudov, İ.Quliyev, P.Ağayev) tədqiq edilmişdir. Aparılan araşdırmalara görə Qarabağ dialektinin xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür: -Söz ortasında a səsinin möhkəmliyi: yavan, yavaşı, cavan, hayva; -Söz əvvəlində i səsinin möhkəmliyi: ilan, ilxı, ildırım, siçan; -e~ə dəyişməsi: əv, səvqi, çəvir; -ə~a dəyişməsi: qiyamat, Heydar, ciyar, xavar; -söz əvvəlində b səsinin möhkəmliyi: biçin, balta, budax; -söz əvvəlində d səsinin möhkəmliyi: diş, düş, dustax; -söz ortasında y səsinin möhkəmliyi: iyənə, düyü, düymə; -q~ x dəyişməsi: qururux, qoruyurux, uzax, qonqax, yeylax, çirax; -k~y dəyişməsi: təy, əysiy, yeyəy; -söz əvvəlində y səsinin artımı: yeniş, yalov, yuca, yüzük; -dodaq ahənginə riayət olunması: oxşuyuram, durmuyum, toxumluyurdu; -hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin dörd variantda işlənməsi; -təsirlik halda- nı şəkilçisinin işlənməsi; -mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsi: ataşa, ataşıza, nəvəşizə; -şəxs kateqoriyasının II şəxs cəmi: bavasımız, ö:ladımız; -bacarıq şəklinin aləlmədim, gələlmədim şəklində işlənməsi; -bular/ bullar, əynə- bəynə/ ə:nə-bə:nə işarə əvəzliliklərinin işlənməsi; -ki bağlayıcısının 4 variantda işlənməsi: kı, ki, ku, kü və s. xüsusiyyətlər Qarabağ şivələri üçün xarakterikdir.

Qazax-Borçalı şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri tarixən bu ərazilərdə yaşamış müxtəlif tayfaların dili əsasında meydana çıxmışdır. Bu şivələrin xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür: a~u dəyişməsi: yuvan, yuvaşı, cuvan; e~ö dəyişməsi: öy, söyü, çöyür; i~ı dəyişməsi: sıçoul, siçan; söz ortasında o səsinin möhkəmliyi: qohum, ov, qovurma; velyar ɲ səsinin işlənməsi: təɲək, soɲra; d~t dəyişməsi: tiş, tüş, tustax; -yı təsirlik hal şəkilçisinin işlənməsi: qarpyı, arabıyı, danıyı; mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsinin ataşa, ataşıza, nəvəşizə şəklində işlənməsi və s.

Ədəbi dilin təkamülü dialektin ictimai funksiyasının və linqvistik imkanlarının genişlənməsi ilə bağlıdır. Siyasi-iqtisadi və ədəbi-mədəni inkişaf nəticəsində dialektin ünsiyyət funksiyası genişlənir, dialekt fəvqünə çevrilir. Dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dili də bu mərhələlərdən keçmişdir. Zaman keçdikcə, digər dialektlərin faktları da ədəbi dildə normalaşma bilər. Köyne dialektin xüsusiyyəti ilə paralel işlənir, sonra dildə işləklilik hüququ qazanır. Bununla da ədəbi dilin normalarının bir dialektin deyil, bir neçə dialektin xüsusiyyətləri əsasında formalaşır.

Lakin koynə dialektin üstünlüyü bütün dövrlərdə mühafizə olunur. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı göstərir ki, siyasi-iqtisadi və mədəni mərkəzlərin dəyişməsi ilə koynə dialektlərin mövqeyi də dəyişir.” Azərbaycan ədəbi dili XIII-XIV əsrlərdə Şirvan dialektinə, XV-XVII əsrlərdə Təbriz dialektinə, XVIII əsrdə Qarabağ dialektinə, XIX- XX əsrlərdə isə bütün dil nümayəndələrinin daxil olduğu Bakı şəhəri əhalisinin danışığına istinad edilmişdir<sup>1</sup>. Müasir ədəbi dilimizin koynesi barədə müxtəlif fikirlər olsa da, M.Şirəliyevə görə, Bakı və Şamaxı dialektləridir<sup>2</sup>. T.Hacıyev koynə dialektdən ədəbi dilə keçidi belə əsaslandırır: “Koynə hüququnda ölkənin iqtisadi-siyasi, elmi-mədəni mərkəzi sayılan şəhərin, əyalətin dili-dialekti çıxış edir. ...koynə başqa dialektlərdən dialektfövqü xasiyyətli faktları ümumiləşdirərək, daha da zənginləşdirir. Koynə leksik baxımdan başqa dialektlərin hesabına genişlənir, ancaq öz fonetik-tələffüz və morfoloji xüsusiyyətlərini qoruyur. Ədəbi dil bir dialektin çərçivəsində fəaliyyətə başlasa da, get-gedə dialektfövqü əlamətlərlə dolğunlaşır və dialektlikdən uzaqlaşır<sup>3</sup>. Koynə dialektin bir deyil, bir neçə dialektin xüsusiyyətləri əsasında formalaşması fikrini M.Şirəliyev, M.Cahangirov, S.Cəfərov, Ə.Cəfər və N.Qazıyeva tədqiqatlarında qeyd etmişlər. N.Qazıyevanın qənaətinə görə, müasir ədəbi dilin fonetik və leksik normalarının formalaşmasında bütün dialektlərin rolu vardır. Qrammatik dialekt əsasına gəldikdə, xüsusilə morfoloji normalar qərb qrupu dialektlərinə məxsus xüsusiyyətlərə (əsasən Qarabağ dialektləri ilə) daha çox uyğunluq təşkil edir<sup>4</sup>.

Göründüyü kimi, qərb şivələri uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, fonetik, leksik və qrammatik dialekt fərqləri xalqımızın soykökündə iştirak etmiş qədim türk tayfalarının spesifik dil xüsusiyyətləri əsasında meydana çıxmış, ədəbi dilin formalaşmasında və zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Birinci fəslin *“Qars bölgəsinin etnocoğrafiyası”* yarım fəslində Qars bölgəsinin coğrafiyası, əhalisinin etnik tərkibi, miqrasiyaları, Azərbaycanla bağlılığı izah olunur. Qars əyaləti Türkiyə Respublikasının Şərqi Anadolu bölgəsində yerləşir; şimaldan Ərdahan, şərqdən Ermənistan, cənubdan İğdır və Ağrı, qərbdən isə Ərzurumla həmsərhəddir. Coğrafi mövqeyinə və

---

<sup>1</sup> Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1966, s.286

<sup>2</sup> Ширалиев М.Ш. О диалектной основе азербайджанского литературного языка/Вопросы языкознания, 1958, №1, с.83

<sup>3</sup> Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (II hissə). Bakı: Elm, 2012, s.21-22

<sup>4</sup> Qazıyeva N. Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu. Bakı: “Təhsil”, 2003, s.104,129

əhalinin sayına görə Türkiyənin ən böyük əyalətlərindən sayılır. Qars ərazi-  
inzibati dairəsinə 10 rayon (Qars, Akyaka, Arpaçay, Digor, Kağızman,  
Sarıkamış, Selim, Susuz, Dağpınar, Kaçköyü) və 386 kənd daxildir. Son  
statistikaya görə, əhalinin sayı 130.000-ə yaxındır. Əhalinin etnik tərkibi  
türklər, azərbaycanlılar, tərəkəmələr, türkmənlər və kürdlərdən ibarətdir.  
Türklər digər xalqlarla müqayisədə çoxluq təşkil edir.

Azərbaycanlılarla türklər oğuz mənşəli ən yaxın qohum xalqlardır.  
Azərbaycanla Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsini sərhədlər ayırsa da, sıx  
əlaqələr birləşdirir. Qars əlaqələrin intensivləşməsində xüsusi əhəmiyyətə  
malikdir və Azərbaycanla Şərqi Anadolu arasında körpü rolunu oynayır. XIX-  
XX yüzilliklərdə İrəvan, Gümrü, Ahıləkək, Borçalı və Ahıskadan  
azərbaycanlılar Qarsın müxtəlif bölgələrinə miqrasiya etmişlər<sup>1</sup>.  
Azərbaycanla Şərqi Anadolu bağlayan əsas səbəblərdən biri də  
Anadoluda tarixən məskunlaşan türk tayfalarının (hun, suvar, avar, bulqar,  
xəzər, xalac, karluq, qıpçaq, oğuz, kəngər, peçeneq, ağacəri və b.)  
Azərbaycan xalqının etnogenezisinin nüvəsini təşkil etməsidir<sup>2</sup>. Bu  
səbəbdən də azərbaycanlılar qədim dövrlərdən Şərqi Anadolu yurd yeri  
seçmiş, yüzilliklər boyu burada məskunlaşmışlar. Ş.Xəlilovun fikrincə,  
onların (azərbaycanlıların- Q.S.) bu ərazidə yurd salması və məskunlaşması  
tarixi səlcuqlardan çox-çox əvvələ təsadüf edir<sup>3</sup>. Uzun illərdən bəri  
azərbaycanlılar Qars vilayətində başlıca olaraq, Sürməli çuxurunda,  
Arpaçay qəzasında, Qars mərkəzində və mərkəzə bağlı bəzi kəndlərdə  
yaşayırlar<sup>4</sup>. Bütün bunlara görə, bəzi alimlər əhalinin danışığını və XIII-  
XIV yüzilliklər ədəbi abidələrinin (“Dastani-Əhməd Harami”poeması,  
Q.Bürhanəddin, Sulu Fəqih, Yusif Məddah, Mustafa Zəririn əsərləri) dilinə  
əsaslanaraq Şərqi Anadolu Azərbaycan dilinin təsir dairəsinə aid edirlər.  
Görkəmli türk alimi M.Ergin Azərbaycan dilinin yayılma coğrafiyasını belə  
müəyyənləşdirir: “Azəri sahəsi dil coğrafiyası baxımından Doğu Anadolu,  
Güney Qafqasıya və Qafqaz Azərbaycanı, İran Azərbaycanı, Kərkük və  
İraq-Suriya türkləri bölgələrini içinə alır<sup>5</sup>. Prof. F.Köprülü öz  
tədqiqatlarında bu məsələyə münasibətini bildirmişdir: “Şərqi Anadolu azəri  
ləhcəsinin hökmran olduğu bir sahədir”<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Ercilasun A.B. Kars ili ağızları ( ses bilgisi). Ankara, 1983, s.47-48

<sup>2</sup> Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa (Poemanın mətni və tarixi- qrammatik öçerk). Bakı: 1991, s.149

<sup>3</sup> Yenə orada. s.150

<sup>4</sup> Ercilasun A.B. Kars ili ağızları ( ses bilgisi). Ankara, 1983, s.46-47

<sup>5</sup> Ergin M. Azeri Türkcesi. II baskı. İstanbul, 1981, s.7-8

<sup>6</sup> Köprülü F.M. Azeri/ İslam Ansiklopedisi (II c.). İstanbul, 1970, s.35

Osmanlı imperiyasının güclənməsi ilə həmin dövlətin hökmran olduğu ərazilər-də digər dillər kimi Azərbaycan dilinin də mövqeyi zəifləmiş, müəyyən dəyişikliklər yaranmışdır. Prof. F.Köprülünün fikrincə, “İrak və Şərqi Anadolunun edebi dili, bu sahələr Osmanlı devleti tərəfindən fath edinceye kadar Azeri lehcesi idi”<sup>1</sup>. Həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycan dili ilə onun Şərqi Anadolu dialekti arasında fərqlər yaranmağa başlayır.

Beşinci yarımfəsildə *“Qars şivələrinin mövqeyi və səciyyəvi xüsusiyyətləri”* müəyyənləşdirilir. Burada Qars şivələrinin türk dialektləri arasında mövqeyi bölgədəki mövcud şivə fərqləri, qarışıq xarakterli şivə olması əsaslandırılır.

Qars ərazisində iki şivə müəyyənləşdirilmişdir. Bu, Azərbaycan dilində şivələr qrupu anlayışına uyğundur: 1) Qars yerlilərinin şivəsi Arpaçay, Susuz, Qars mərkəzi, Kağızman, Səlim, Sarıqamış, Göl rayonlarını və onların müxtəlif kəndlərini əhatə edir. 2) Qarsda yaşayan azərbaycanlıların və tərəkmələrin şivələri isə İğdır, Aralıq, Tuzluca, Qars mərkəzi, Arpaçay (azərbaycanlılar), Qars mərkəzi, Göl, Çıldır (tərəkmələr) rayonlarında yayılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Qarsda yaşayan azərbaycanlılar iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa Sürməli çuxurunda (Tuzluca, İğdır, Aralıq) qədim dövrlərdən yaşayanlardır. Bunlar Qaraqoyunlular dövründən Sürməli çuxurunda məskunlaşmışlar. Maku, Naxçıvan, Ordubad və İrəvan azərbaycanlıları da bu qrupa daxildir. İkinci qrupa isə 1921- ci ildən sonra İrəvandan İğdır, Sürməli çuxuruna Gəncə və Qarabağdan köçən azərbaycanlılar aiddir. Tuzlucanın Qazilər bucağında mühüm yer tutan ayrırımların da əsl yurdları Gəncə və Qarabağdır. İğdır, Dedehan, Sabırhan, Hacıbaba və Göbəklər boylarına ayrılan və Yuxarı Çukuru, Aşağı Çarıqçı, Çiti Küllük, Yuxarı və Aşağı Ərəpgir kəndlərində yaşayan dümbütlülər isə Xoydan gəlmişlər”<sup>2</sup>. Sürməli çuxurundan kənarda azərbaycanlılar daha çox Arpaçay bölgəsində məskunlaşmışlar. Bu bölgədə 40-dan artıq kəndin əhalisi azərbaycanlılardan ibarətdir. 1970- ci ildə Arpaçay dəryaçasında Su Elektrik Stansiyası tikildiyindən azərbaycanlıların yaşadığı beş kəndin (Kinegi, Aslanhanə, Yılanlı, Böyük Aküzüm, Kiçik Aküzüm) əhalisi başqa regionlara köçürülmüşdür<sup>3</sup>. Sürməli çuxuru ilə Arpaçay bölgəsində yaşayan azərbaycanlıların şivələri arasında müəyyən fərqlər vardır. Sürməli çuxurunda yaşayan azərbaycanlıların

---

<sup>1</sup> Köprülü F.M. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1926, s.126.

<sup>2</sup> Ercilasun A.B. Kars ili ağızları ( ses bilgisi). Ankara, 1983, s.48-49

<sup>3</sup> Arpaçay köylerinden derlemeler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1988, s. 9, 13

şivəsi dilimizin qərb ləhcəsinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Türk alimi Ə.B.Ərcilasun Arpaçay kəndlərinin şivələrini Naxçıvan, İrəvan və Maku şivələri ilə eyni qrupa, azərbaycanlı alimlər F.Zeynalov və E.Əzizov cənub ləhcəsinə aid edirlər<sup>1</sup>.

Qars yerli şivələri ilə azərbaycanlıların şivələri arasında ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı, fərqli dialekt əlamətləri də vardır: -x~h dəyişməsi: hamur, haber, han (yerli), hına, habar/havar, baharsan, halet(az.); -ç~ş dəyişməsi: uşmağ (yerli), koşdüh ( az.); m~b dəyişməsi: bin, bindir (yerli), bin ( az.); -c~j dəyişməsi: ajıkla (yerli), ajdı, boğajam, öldürejah (az.); -y səsinin artımı: yüz, yüzük, yılan (yerli), yüzüh, yiner ( az.); -y1 şəkilçisinin işlənməsi: arhayı, bahçayı,siniyi(yerli), buruyu, parayı, almıyı(az); - ır şəkilçisinin işlənməsi: olir, asir, alir( yerli), alır, salır, yetişir (az.).

Fərqli xüsusiyyətlər: -Söz əvvəlində və sonunda dılarxası, kar k samitinin işlənməsi: kız, kerib, komşu kardaş,kaynana, duvak, aluruk ( yerli), qız,qərib, qonşu, qardaş, duvaq,alırıq(az.); -k~x dəyişməsi: yuka(yerli)- yuxa (az.), akşam- axşam, yakdı- yaxdı; -o~a dəyişməsi: pılav, qavurma (az.); -əvəzlilərin işlənməsi:ben, henuz,gendi/kendi, nasıl,şu, hep, hepsi (yerli); -ben, sen əvəzlilərinin yönlük halı beğen, seğen (yerli); -sayların işlənməsi: yeti, sekiz, dokuz (yerli); -bölgülü sayların işlənməsi: birer, ikişer, üçer (yerli); -şəxs şəkilçilərinin işlənməsi: yapırım, vurursun ( yerli), gəlmişəm, gəlmişsən (az.); -yor/yo şəkilçisinin işlənməsi: toplaşuyolar, büşürüyolar, yiyolar (yerli); -ıf şəkilçisinin işlənməsi: alıf, satıf, qoşuf ( az. və tərəkəmə) və s.

Aparığımız araşdırmalar göstərir ki, Qars əhalisinin nitqi Azərbaycan və türk dilləri arasında qarışıq şivə xarakterinə malikdir. Keçid şivələr yalnız bir dilin sərhədləri olan dialektləri arasında deyil, qohum dillərin sərhədində də mövcud olur. Bu proses Azərbaycan və türk dillərinin qarışması nəticəsində baş verdiyindən E.Əzizov “qarışıq şivələr” adlandırır. “Keçid (qarışıq) şivələr təkcə konkret bir dilin dialektlərinin bilavasitə kontaktda olduğu zonada yaranmır. Qarışma yaxın qohum dillərin əhatəsində olan dialektlərdə də özünü göstərə bilər, çünki yanaşı yerləşən iki qohum dilin sərhədləri birdən-birə qurtarmır, sərhəd zonada bir dildən digər dilə tədrici keçid olur. ...Eləcə də Qars zonasında Azərbaycan

---

<sup>1</sup> Ercilasun A.B.Kars ili ağızları (ses bilgisi). Ankara, 1983, s. 13,79; Zeynalov F.R.,Əzizov E.İ. Arpaçay kəndlərinin şivələri/Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəb. seriyası, 1978, №1, s.6-10.

dili ilə türk dili arasında qarışıq xarakterli şivələr var<sup>1</sup>. Qars bölgəsində Azərbaycan və türk dilləri bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Son dövrlərdə türk dilinin təsiri güclənmiş, Azərbaycan dilinin mövqeyi zəifləmişdir. M.Erginin filircə, “Doğu Anadolunun konuşma dili Azəri, yazı dili tebiî Türkiye Türkçesidir. Azeri türkçesinin xüsusiyyətləri və tesiri Karsdan başlayarak Samsun-Sivas-İskenderun cizgilerine, bezen de Orta Anadolunun içlerine kadar hiss edilir. Fakat bu tesir doğudan batıya doğru getdikce zəifleyir<sup>2</sup>.”

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələri arasında ortaq sözlər”** adlanır. Bu fəsilə ortaq milli və alınma sözlər, frazeologizmlər etimoloji baxımdan təhlil edilir. Qədim türk dillərinin leksikası uzun tarixi inkişaf yolu keçərək müasir türk dillərinin lüğət tərkibində sabitləşmişdir. Bu leksikada xalqın tarixi, həyat tərzı, təsərrüfatı, məşğuliyyəti, məişəti, etnoqrafiyası və s. kimi mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır.

Müasir türk dillərinin leksikası ortaq və fərdi olmaqla iki qismə ayrılır. Ortaq leksika qohum dillər və onların dialektləri, ədəbi dillə dialektlər və bir dilin ləhcələri (dialektləri) arasında mövcud olur. Türk dilləri ümumi fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müştərək (ortaq) lüğət tərkibinə görə bir dil ailəsində birləşir. Ortaq leksika türk dillərinin lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir, forma və mənaca eyni, formaca fərqli mənaca eyni sözləri əhatə edir. Buraya qohumluq münasibətləri bildirən sözlər, heyvan, bədən üzvlərinin adları, astronomik adlar, bəzi təbiət hadisələrinin adları, rəng, əlamət, keyfiyyət, hal, hərəkət və vəziyyət bildirən sözlər aiddir. Bu tipli sözlər fonetik baxımdan uyğun və ya cüzi fərqlənsə də eyni semantikaya malikdir.

İkinci fəslin **“Ad bildirən sözlər”** yarım-fəslində iki şivə arasındakı ortaq-qohumluq əlaqələri, adət, ənənə, mərasim, heyvan, yemək, qab-qacaq, quş, bitki, geyim, xəstəlik, bəzək əşyaları, alət, bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər araşdırılır. *Qohumluq münasibətlərini bildirən sözlər*: aba (qərb)- ebe (Qars) “ana”, lələ-lele/leleş “ata, baba, böyük qardaş”, tomalğa-tomarı “nəsil, tayfa”, kök-kök “nəsil, tayfa”; *heyvan adları*: sığır-sığır “inək, naxır”, oğursax “balası ölmüş, lakin sağılan heyvan”- oğursak/oğulsak “süd verən heyvan”, mədəx/ - medeh “camış balası”, qıdix/ qidix/ kıdık “yeni doğulmuş keçi balası”, boyun- boyun “araba və ya kotana qoşulan cüt öküz, kəl”, davar-davar “qoyun, keçi”, ağıl-hağıl “yayda mal

<sup>1</sup>Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.308

<sup>2</sup> Ergin M. Azeri Türkçesi. II baskı. İstanbul, 1981, s.9

saxlanan yer” və s. *alət adları*: çanax-çanaq “ölçü qabı, ölçü vahidi”, diryan-dirgen “üçdişli yaba”, xizər-hızır “böyük mişar”, kərki-kerki “kətmən”, tapan-tapan “əkin sahəsini hamarlaşdırmaq üçün ağac mala”, toxa-toha “kətmənin bir növü” və s. *çörək və şirniyyat adları*: əpbəx'- epbeh “çörək”, bazlamac-bazlama “sacda bişirilən mayasız çörək”, pağaça- pağış/ pağaç “mayasız xəmirədən bişirilən çörək”, tərəx'- tereh “rəf, yağ, un və doşabdan hazırlanan halva növü”; *adət- ənənə adları*: qapıbasması-qapıbasması “gəlin aparılarkən qapını bağlayıb alınan pul”, başdix- başdih “toy ərəfəsində oğlan evinin qız evinə verdiyi pul, heyvan və s.”; *müxtəlif adlar*: azıx-azıh “yol üçün ərzaq, yemək”, davarçın-davarçıq/davarçıh “dağarcıq, torba”, eşix'- eşig”həyət”, ləpix'- leppih “yastı və dəyirmi daş” və s.

**“Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər”** adlanan ikinci yarım fəsildə ortaq rəng, əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Belə sözlər adlardan kəmiyyətə seçilsə də, leksik-semantik və funksional üslubi baxımdan dildə xüsusi mövqeyə malikdir. Bu tip sözlər dildə sabit qalmır, dillərin inkişafı prosesində qohum və yad dillərlə əlaqələr nəticəsində dəyişilir, yeni leksik vahidlər meydana çıxır. Qədim türk dilləri ilə müqayisədə müasir türk dillərinin lüğət tərkibində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər çoxluq təşkil edir. Orxon və Yenisey abidələrində işlənən əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin əksər hissəsi (ağır, uzun, yoğun, yaşıl, boz, aç “ac”, tüz, kiçik, kısığa “qısa”, kalın, uluğ, yımşak, kara, kök, ak, sarıq və s.) Azərbaycan dilində və dialektlərində işlənməkdədir.

Qara, ağ, yaşıl, göy, boz və s. rəng bildirən sözlərə və onların vasitəsilə əmələ gələn rəng çalarlarına və müxtəlif mənələrə hər iki şivədə rast gəlinir. Qars şivələrində göy sözü əvəzinə mavi sözü də geniş yayılmışdır; məs.: yaşılımsov, yaşılımtıl, yaşıla çalar, yaşıl-boz, yaşıl- sarı, göyaldaz” göyümtül”, göyçavın” göy təhər”, bozartdax” boz təhər” (qərb), yeşilimsi, yeşilimtrak, yeşil- mavi, yeşil- sarı, mavimsi, mavimtrak, mavıyeçalan, bozrah (Qars) və s. Bunlardan əlavə, aşağıdakı sözlər də hər iki şivədə qismən fərqli formaya malik olsa da, semantikaları eynidir; Çaş (qərb)- şaş (Qars) “çəp- göz”, haşa “uzaq”, tülü/ tülü “hiyləgər, fırıldaqçı”, qaramat- qaramat “dərddli, qəmli, dərd, qəm”, məlyət-melyet “fərsiz, qiymət, dəyər”, muzu-mozu “düşmənlər, cadu, aravuran, kinli, əziyyət verən, əngəl, xəstəlik əmələ gətirən” və s.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəsli **“Hərəkət bildirən sözlər”** adlanır. Hərəkət bildirən sözlər dialekt leksikasında milli qatın əsasını təşkil edir. Belə sözlər təkcə leksik- semantik cəhətdən zənginliyi ilə deyil, qrammatik baxımdan çoxfunksiyalılığı ilə digər qrup sözlərdən seçilir. Dilimiz uzun



yüzlilliklər əcnəbi dillərin təsirinə məruz qalsa da, hərəkət bildirən sözlər dəyişməmiş, ictimai-siyasi, mədəni-iqtisadi inkişaf nəticəsində milli vasitələr hesabına zənginləşmişdir.

İki şivə arasında formaca fərqlənmə müasir Azərbaycan və türk dillərinin fonetik norması ilə bağlıdır: *tezməx\tezdəməx`* “qaçmaq, tələsmək”, *çığnamax* “təpdalamaq”, *döşürməx\döyşürməx`* “yığmaq, toplamaq”, *varmaq* “getmək”, *sinməx`* “gizlənmək məqsədilə aşağı əyilmək, qısılmaq”, *sapıtmax* “aldatmaq, sözünə əməl etməmək”, *süysünnəməx\sügsünnemek* “boynundan tutmaq”, *yengilməx\yenilməx`* “məğlub olmaq”, *eşməx/eşmax* “qazmaq”, *alacallanmax-böyümək*, *genişlənmək* (gözə aiddir), *qınnamax\ğınnamax* “saxlamaq, gizlətmək”, *muçuxlamax/ muçuhlamak* “uçuqlamaq”, *oxrammax/ oxranmax/ ohramak/ okramak* “yem istəyən at, qoyun, keçi və b. heyvanların bağırması, kişnəməsi, istəmək, köndən sevmək”, *öləziməx\`* *öləzimek/ ölfəzimek* “zəifləmək, sönmək” və s.

İkinci fəslin **“Alınma sözlər”** yarım fəslində hər iki şivənin lüğət tərkibində işlənən ərəb və fars mənşəli sözlərdən bəhs edilir. Azərbaycan və türk dillərinin lüğət tərkibinin ikinci təbəqəsini əcnəbi mənşəli-fars, ərəb, yunan, ingilis, fransız, rus və s. dillərdən alınma sözlər təşkil edir. Bu dillərdə tarixən ərəb-fars sözləri üstünlük qazanmışdısa, müasir dövrdə Avropa mənşəli sözlər, xüsusilə türk dilində fransız sözləri aparıcı mövqeyə malikdir. Bütün bunlara baxmayaraq, hər iki dilin dialektlərində ərəb-fars mənşəli sözlərin üstünlüyü qalmaqdadır. Qərb və Qars şivələrində də alınma sözlər əsl kimi deyil, dialektin fonetik özəlliklərinə uyğun şəkildə işlənir; məs.: ixdiyar “qoca”, beçərə/biçere/beçere “yazıq, fağır” və s.

Beşinci yarım fəsil **“Frazeoloji birləşmələr”** adlanır. Frazeoloji ifadələr xalq təfəkkürünün məhsulu olub, işlənmə tarixi qədimdir. Bu birləşmələrin yaranma tarixi indiyə qədər dəqiq müəyyənləşdirilməsə də, türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində-Orxon-Yenisey kitabələrində işlənməsi (iş-küç ber “iş-gücünü vermək, esidü berti “qulaq asmaq”, sabımı sımadı “sözümü sındırmadı”, budunuğ kon almıs “xalqı bütünlüklə almış” və s.) daha qədimliyini göstərir. Nəzərə alsaq ki, frazeoloji birləşmələr xalq arasında geniş yayılıandan sonra yazıya alınmışdır, onda türk təfəkkürünün ilkin məhsulu kimi abidələrin yazıldığı dövrdən çox-çox qədimliyi aydın olur.

Qərb və Qars şivələrinin özünəməxsus frazeoloji vahidləri də mövcuddur: özünü qızartmaq “həddi-buluğa çatmaq”, öləz it eləməx “söndürmək”, qarəs enməx “yorulmaq” (Qaz), aynı açılmax “əhvalı yaxşılaşmaq”, alaf-alaf yanmax “yanağı qızarmaq”, burnuna duzlu su

qoymax “əziyyət vermək”, sürütmə olmaq “minnətçi olmaq”, taftaxda qalmaq “ gec ərə gedən” (Bor.), alımını almaq “tənbeh etmək”, babal yumax “günaha batmaq”, cızdığıni çıxarmax “acıq vermək”, duruş gətirməx “dözmək”, kələfi qarışmax “işni düz gətirməmək” (Ağ., Vb., Pəm.) və s. Qars şivələrində işlənən bəzi frazeoloji ifadələr yalnız həmin bölgə üçün səciyyəvidir: arhamda derimi alacah “soymaq, müflis etmək”, avçının huşumuna uğramak “ölmək, məhv olmaq”, ocağı batmaq “evi dağılmaq” (M.), ağzına deve tepmek “mübahisə zamanı susmaq”, aklı sarmak “anlamaq”, aşağı almak “yerə yıxmaq, döymək”, ocağı qaralmaq “kimsəsi qalmamaq” (K.) və s.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı *“Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində fərdi sözlər”* adlanır. Türk dilləri arasında differensiyasiya prosesləri başa çatandan sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş, dildə fərdi cəhətlər yaranmağa başlamışdır. Uzun yüzilliklər cəmiyyətdə gedən sosial-siyasi, mədəni-iqtisadi inkişaf nəticəsində dildə dəyişikliklər baş vermiş; qədim türk sözləri tədricən arxaıkləşmiş, neologizmlər vasitəsilə lüğət tərkibi zənginləşmişdir. Bu proses alınma sözlər, dialektizmlər və dilin daxili imkanları hesabına yaranmış mürəkkəb quruluşlu sözlərin vasitəsilə intensivləşmişdir. “Dilin tarixi boyu leksik inkişaf həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə şərtlənir. Belə ki bu zaman bir tərəfdən, dildaxili faktor kimi sözyaradıcılığı imkanlarının səciyyəsi, leksik-semantik qruplar arasındakı sistemli əlaqələr, sintaktik münasibətlər və sözün üslubi məqamları, digər tərəfdən isə dilxarici amil kimi mədəni, ictimai-siyasi proseslərin yeniləşməsi nəticəsində dilə kənardan yeni söz və terminlərin axını mühüm əhəmiyyət kəsb edir”<sup>1</sup> Bununla da uzun tarixi inkişaf nəticəsində türk dillərinin hər birinin fərdi leksikası formalaşmışdır.

Azərbaycan və türk dilləri yaxın qohum dillər olsa da, onların arasında orta q sözlərlə yanaşı, hər birinin fərdi leksikası da mövcuddur. Bu leksika dilin lüğət tərkibinin bütün sahələrini-ümumişlək sözləri, məhdud dairədə işlənən sözləri (dialektizmlər), peşə-sənət leksikası, terminlər, ictimai-siyasi leksika, idman leksikası, hərbi leksika, jarqon və arqo leksikasını əhatə edir.

Üçüncü fəslin *“Qərb şivələrində fərdi sözləri”* yarımfəslində ədəbi dildə işlənəməyən, bu bölgə üçün xarakterik olan dialektizmlər araşdırılır. Bu dialektizmlər Qars şivələrində omonim və ya sinonimləri ilə əvəz

---

<sup>1</sup> Mirzəliyeva M.M. Dilin lüğət tərkibi/Təşəkkül, inkişaf və təkmilləşmə/Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri (İc.). Bakı: Kitab aləmi, 2004, s. 293

olunur; məs.: *adax* “uşağın ilk addımları”, *ağırrix* “ yaylağa köçərkən kənddə saxlanılan ağır şeylər, yaylağa köçərkən əvvəlcədən göndərilmiş ev avadanlığı”, *banda* “ipə düzülmüş tütün yarpağı və ya saplağından bir-birinə bağlanmış üzüm topası”, *basix* “çəpərin üzərindən salınmış keçid”, *ağmax* “çıxmaq, qalxmaq”, *çatal* “bir-birinə bitişik (meyvə)”, qoşa, ikibaşlı, iki dərənin birləşdiyi yer, iki qurdun birlikdə sarıdığı çıxar barama”, *çənçənə* “duman”, *çiyə* “çiy südün qaymağı, üzü”, *çətən* “qarğı”, *bitirici* “kuryer, idarədə kağız paylayan şəxs”, *alamançı* “oğru, qarətçi”, *badax* “uzağa qaçmamaq üçün quşların, heyvanların ayağına bağlanan ip, dayaq”, *daşqır* “taxılda olan xırda daş qırıntısı, irigözlü xəlbir” və s.

“*Qars şivələrində fərdi sözlər*” adlanan yarımfişildə bu şivəyə xas olan türk ədəbi dilində işlənməyən və ya ədəbi dil formasından mənaca fərqlənən, eləcə də qərb şivələri üçün qeyri-səciyyəvi olan dialekt sözləri araşdırılır. Qars dialektinin lüğət tərkibi ədəbi dilə münasibətdə ortaq və fərdi sözlər olmaqla iki qismə ayrılır. Bu dialekt ortaq sözlərlə yanaşı, fərdi sözlərlə də zəngindir. Fərdi sözlərə dialektə xas olan, ədəbi dildə işlənməyən və ya ədəbi dildəki formasından mənaca fərqlənən sözlər daxildir. Belə sözlər bir dialekt və ya ləhcə daxilində fəaliyyət göstərir. Dissertasiya işinin mövzusunə uyğun burada fərdi sözlər dedikdə, qərb şivələrində işlənməyən və ya formaca bir-birinə uyğun gəlsə də, mənaca fərqlənən sözlər nəzərdə tutulur: *cemberek* “dəmir araba”, *celev/ celef* “kəsilmək üçün toplanan qoyun, keçi, inək”, *çitek* “bağlanmış dəlik yer (corab, çarıq və b.)”, *cellek* “atılqan (oyunda)”, *cellemek* “işə pozmaq, oyunu pozmaq”, *çeyil* “daşlı, qumlu yer”, *macar* “çuğundur və zoğaldan hazırlanan turşu”, *malama* “dənələri ayrılmamış, samanla qarışıq taxıl”, *malanqa* “qoşqu atlarına yedirilən arpa və saman qarışığı yem”, *mehel/meğel/meyel/megeç* “kətmən, qazma, uyğun, bərabər, zaman”, *modul* “heyvanları qovalamaq üçün işlədilən dəyənək”, *muзу* “əngəl, əziyyət”, *napuzar/ napizar* “hər il əkilən qüvvətli torpaq”, *murç* “daşyonan dəmir alət” və s.

### **Dissertasiyada irəli sürülən müddəaları ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:**

1. Azərbaycan və türk dillərinin hər birinin özünəməxsus fonetik-grammatik quruluşu, zəngin lüğət tərkibi vardır. Bu dillər arasında ortaq cəhətlər qədim tarixi köklərlə bağlı yaranmış, fərdi əlamətlər isə müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyandan sonra tədricən formalaşmışdır.

2. Hər iki dilin zəngin dialekt sistemi mövcuddur. Dialektlər qədim türk tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmış, ədəbi dilin meydana çıxmasına zəmin yaratmış və onu zənginləşdirən əsas mənbə olmuşdur. Ədəbi dil formalaşandan sonra dialektlərin fəaliyyət dairəsi məhdudlaşmışdır; fəal

dialektizmlər ədəbi dil faktına çevrilmiş qeyri-fəal dialektizmlər məhdud dairədə qalmışdır.

3. Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinin arealı genişdir. Qazax, Qarabağ, Gəncə, Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər və Laçın bölgələrini əhatə edir. Bu dialektin sərhədləri respublikamızın ərazisi ilə məhdudlaşmır. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Göyçə, Şəmsəddin, Pəmbək (Böyük Qarakilsə, Hamamlı), Loru (Dağ Borçalı) bölgələri, Gürcüstan Respublikasının Borçalı, Marneuli, Bolnisi, Dmanisi rayonlarının şivələri də qərb ləhcəsinin əhatə dairəsindədir.

4. Qars şivəsi türk dilinin Anadolu dialektinin şərq qrupuna daxildir. Bu qrupa Qarsla yanaşı, Ərzurum, Aşkala, Ovacık, Nazman, Pasinlər, Horasan, Hınıs, Tekman, Karayazı, Erzincan, Çayırılı, Gümüşxanə şivələri aiddir. Qars ərazisində iki şivə xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilir: 1) Qars yerli şivələri; 2) Qars azərbaycanlıları və tərəkəmələrinin şivələri.

5. Qars şivəsi qarışıq xarakterlidir. Bu bölgədə Azərbaycan və türk dilləri bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Son dövrlərdə türk dilinin təsiri güclənmiş, Azərbaycan dilinin mövqeyi nisbətən zəifləmişdir. Birbaşa sərhədlər olmasa da Qars qarışıq şivəsi Azərbaycan dilinin Şərqi Anadolu dialekti ilə türk dili arasında meydana çıxmışdır.

6. Azərbaycan dilinin qərb və türk dilinin Qars şivələri arasında ortaq sözlər qədim türk sözlərinin hər iki şivədə qorunub saxlanması və bu xalqlar arasında sıx əlaqələr nəticəsində yaranmışdır. Ortaq sözlərin bir hissəsi həm ədəbi dil, həm də dialektlərdə, digər hissəsi yalnız dialektlərdə işlənən sözlərdir.

7. Ortaq sözlər leksikanın bütün sahələrini- ad, əlamət, keyfiyyət və hərəkət bildirən sözləri əhatə edir. Ortaq sözlər arasında ad bildirənlər üstün mövqe tutur. Qohumluqla, heyvandarlıqla, əkinçiliklə, adət-ənəzlərlə bağlı sözlər, heyvan, quş, alət, çörək və məişət əşyalarının adları forma və mənaca oxşar və ya formaca fərqli, mənaca eyni olub hər iki dialektə müxtəlif kəmiyyətdə yayılmışdır.

8. Hər iki dialekti bir-birindən fərqləndirən fərdi cəhətlər də mövcuddur. Qərb və Qars dialektlərinə xas fərdi sözlərə forma və mənaca fərqli və ya formaca eyni, mənaca fərqli sözlər daxildir. Fərdi sözlər qədim türk sözlərinin areal xarakter daşması, ümumişlək sözlərə qrammatik vasitələrin əlavəsi ilə yaranan dialektizmlər hesabına meydana çıxmışdır.

## **Mövzu ilə bağlı aşağıdakı tədqiqat işləri çap olunmuşdur:**

1. Azərbaycan dilinin dialekt sistemində qərb ləhcəsinin mövqeyi. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika Elmi Konfransının materialları, 18-19 noyabr 2012-ci il. Bakı, 2013, s.318-319

2. Azərbaycan dilinin qərb şivələrini səciyyələndirən fonetik xüsusiyyətlər. Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), 4 (88), Bakı, 2013, s.72-76

3. Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində heyvandarlıq terminləri. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransının materialları, 19-20 dekabr 2013-cü il. Bakı, 2013, s.75-77

4. Azərbaycan dilinin qərb şivələrinin tədqiq tarixi. Filologiya məsələləri, № 8, Bakı, 2013, s.178-185

5. Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində əlamət bildirən sözlər. Filologiya məsələləri, № 2, Bakı, 2014, s.201-207

6. Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində toy mərasimi terminləri. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2014, s.393-395

7. Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində ortaqlar. ARTN, GDU, Elmi xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmlər seriyası № 1, Gəncə, 2014, s.130-136

8. Azərbaycan dilinin Gəncə şivəsinin türk dilinin Qars şivələri ilə müqayisəli-lingvistik təhlili. AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və Qafqaz Universiteti. Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən “Sələflər və Xələflər” I Beynəlxalq Simpoziumunun materialları, 22-24 oktyabr, Bakı, 2014. s.203-209

9. Rus dilində işlədilən qədim türk sözü “tavar”. “XXI əsr mədəni paradigması multimədəni aspektdə” Respublika elmi-praktiki konfransının materialları, 25-26 noyabr. Bakı, 2014, s.152-153

10. Слова, выражающие движение, в западных говорах азербайджанского языка и Карских говорах турецкого языка. Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. Всероссийский научный журнал, № 11. Часть 2, 2014, стр.231-234

11. Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində qədim türk sözləri. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr edilmiş Gənc

Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, 17-18 aprel, Bakı, 2015, s.794-795.

12. Türkiyənin Qars əhalisinin nitqi. “Dil və mədəniyyət” Respublika elmi-praktiki konfransının materialları (8-9 oktyabr, 2015-ci il).- Bakı: Mütərcim, 2015, s.312-314.

13. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun leksikası Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illik yubileyinə həsr olunmuş “Türk epos düşüncəsi yazılı abidələrdə” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları (19-20 noyabr 2015), Bakı, ADPU, s. 46-51

14. Индивидуальные слова в западных говорах азербайджанского языка и Карсских говорах турецкого языка. Киевский национальный университет им. Т.Шевченко, Язык и культура, Выпуск 18, том II (177), Киев, 2015, стр. 256-265

15. Azərbaycan dilinin Gəncə şivəsi. XXI əsrdə dünya elminin inteqrasiya prosesləri.Gənclərin Beynəlxalq Elmi Forumu. 10-14 oktyabr 2016-cı il.Gəncə, Azərbaycan.”Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, səh.406-408

16. Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində frazeoloji birləşmələr. ARTN, SDU, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Müasir dilçiliyin aktual problemləri Beynəlxalq elmi konfransının materialları, 24-25 noyabr 2016-cı il. Sumqayıt, 2016, səh.319-320

17. Azərbaycan dilçiliyində ən çox istinad olunan əsər “Azərbaycan dilinin Qazax dialektinin Dmanisi şivəsi”.ARTN, BSU, YAPGB. Heydər Əliyev və Azərbaycan gəncliyi” mövzusunda magistrant, doktorant və gənc tədqiqatçıların Respublika Elmi Konfransının materialları. 28 aprel, Bakı, 2017. səh.73-74

**Sevinj Baris gizi Gambarova**  
**The comparative-linguistic analysis of the vocabulary of the**  
**West patois of the Azerbaijani language and Kars patois of the**  
**Turkish language**

**SUMMARY**

The dissertation consists of the "Introduction", three chapters, "Conclusion", list of references and list of abbreviations. The "Introduction" contains the substantiation of the urgency of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work, the information about the object, subject, purpose, tasks, methods of the research, theses for the defence, about the appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter "The history of the formation of the West patois of the Azerbaijani language and Kars patois of the Turkish language" consists of five subchapters. This chapter deals with tracing of the history of formation of the Azerbaijani language and researched groups of patois, determination of their place, areal, bounds in the system of the dialects of the Azerbaijani and Turkish languages, the analysis of their peculiarities; the compound character of the Kars patois and the role of the dialects in the formation of the norms of the literary language are noted. The interaction of the Azerbaijani and Turkish languages in the Kars province is also emphasized. The influence of the Turkish language has increased but the positions of the Azerbaijani language has become weaker recently. Despite the absence of the common bounds the compound Kars patois arose between the East Anatolian dialect of the Azerbaijani language and Turkish language.

The second chapter "The common words in the West and Kars patois" also consists of five subchapters. This chapter deals with the systematization and analysis of all the thematic groups of the vocabulary that includes common words of both dialects on the basis of the factual material: names (family ties, customs, rites, traditions, ceremonies; animals, birds, plants; clothes, bijoux, crickery, tools; diseases, parts of body); the different qualities, features, actions. It is emphasized that the common words of the West patois of the Azerbaijani language and Kars patois of the Turkish language arose as a result of the ancient Turkic words preserved in these dialects and close connections between these peoples. A part of such words is used both in the literary language and in the dialects, the other one is used only in the dialects.

The third chapter "The ethnographic words in the West and

Kars patois" consists of two subchapters: 1) ethnographic words in the West patois of the Azerbaijani language; 2) ethnographic words in the Kars patois of the Turkish language. The chapter is dedicated to the analysis of the ethnographic words in both dialects - the specific words of the territorial patois that have no synonyms in the literary language, as they denote the subjects and phenomena that are only on the concrete territory. Such ethnographic words arose at the expense of the dialect words that were formed by the grammatical means joined the widely used words and ancient Turkic words that have an areal character.

The main results of the research are generalized in the "Conclusion".



**Сравнительно-лингвистический анализ лексики западных  
говоров азербайджанского языка и карских говоров  
турецкого языка**

**РЕЗЮМЕ**

Диссертация состоит из "Введения", трех глав, "Заключения", списка использованной литературы и списка сокращений. Во "Введении" обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, методах исследования, о положениях, выносимых на защиту, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава "История формирования западных говоров азербайджанского языка и карских говоров турецкого языка" состоит из пяти подглав. В этой главе прослеживается история формирования азербайджанского языка, возникновения исследуемых групп говоров, определяются их место, ареал, границы в системе диалектов азербайджанского и турецкого языков; анализируются их особенности, отмечаются смешанный характер карских говоров, роль диалектов в формировании норм литературного языка. Указывается также взаимовлияние азербайджанского и турецкого языков в Карском регионе.

В последнее время наблюдается усиление влияния турецкого языка и относительное ослабление позиций азербайджанского языка. Несмотря на отсутствие общих границ смешанный карский говор тем не менее возник между восточным анатолийским диалектом азербайджанского языка и турецким языком.

Вторая глава "Общие слова в западных и карских говорах" также состоит из пяти подглав.

В данной главе на основе фактического материала систематизируются и анализируются все тематические разряды лексики, включающей слова, общие для обеих групп говоров: названия (родственные связи, обычаи, обряды, традиции, церемонии; животные, птицы, растения; одежда, украшения, посуда, инструменты; болезни, части человеческого тела); слова, означающие качества, признаки, действия. Отмечается, что слова, общие для западных говоров азербайджанского языка и карских говоров турецкого языка, возникли в результате сохранения в этих говорах древнетюркских слов и тесных

связей между этими народами. Часть таких общих слов употребляется как в литературном языке, так и в диалектах, другая же часть-только в диалектах.

Третья глава "Этнографизмы в западных и карсских говорах" состоит из двух подглав: 1) этнографизмы в западных говорах азербайджанского языка; 2) этнографизмы в карсских говорах турецкого языка. В этой главе на основе фактического материала исследуются этнографизмы в словарном составе обеих групп говоров, т.е. специфические слова территориального говора, не имеющие синонимов в литературном языке, т.к. они обозначают названия предметов и явлений, существующих только в данной местности. Такие этнографизмы возникли за счет диалектизмов, образованных путем присоединения к общеупотребительным словам грамматических средств, и древнетюркских слов, носящих ареальный характер.

В "Заключении" обобщаются основные результаты и выводы исследования.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

---

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА  
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

---

*На правах рукописи*

**СЕВИНДЖ БАРИС кызы ГАМБАРОВА**

**СРАВНИТЕЛЬНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИКИ  
ЗАПАДНЫХ ГОВОРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И  
КАРСКИХ ГОВОРОВ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА**

**5706.01- Азербайджанский язык**

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

диссертации на соискание научной степени  
доктора философии по филологии

**БАКУ-2017**